

Anna Hejczyk-Gołąb*
Kraków

„Niech Was Bóg ma w swojej opiece i doda sił do przetrwania”¹. Źródła epistolarne z Archiwum Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń UP jako materiał do badań losów polskich Sybiraków²

Abstract

The Archive of the Centre for Documentation of Deportations, Expulsions and Resettlement of the Pedagogical University of Kraków collects the records concerning the broadly defined forced migrations of the Polish citizens. Most of these records do not have an institutional character but are rather linked to particular individuals or families affected by the deportations, expulsions and resettlements. The largest part of the records concerns the so-called Polish ‘Sybiraks’, or deportees to Siberia, including the epistolary materials, which, based on their external form, can be divided into three groups: letters, postcards and secret messages smuggled in or out of prisons. In the first place, these sources are the evidence and confirmation that particular individuals were deported to the Soviet Union. Furthermore, they allow us to trace the way the Sybiraks moved, and to reveal their fortunes at different times and places: from the interwar period and life at the ‘Kresy’ (Eastern Borderlands) of the Second Polish Republic, through the exile in the Soviet Union, their rescue and life at the Polish settlements in Africa, India and New Zealand, to the arrival and life in the United Kingdom or Poland. In addition, these records provide us with some information on the realities of their everyday life, conditions of existence and social relations in the different settings. Lastly, the sources might contribute to the analysis of the attitudes and behaviour of the Polish deportees in emergency situations.

Keywords: archive, Center for Documentation of Deportations, Expulsions and Resettlement of the Pedagogical University of Krakow, polish deportees, Sybiraks, the Second World War, the Soviet Union, epistolary sources

* Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie; e-mail: anna.hejczyk-golab@up.krakow.pl; ORCID: 0000-0001-9609-8505.

¹ Archiwum Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń UP (dalej: ACDZWiP), Zbiory Danuty Trylskiej-Siekańskiej, sygn. 162, Fragment z kartki pocztowej wysłanej przez Józefa Haydukiewicza z Krakowa do Jadwigi Trylskiej zesłanej do kołchozu Linijewka w Kazachskiej SRS, prawdopodobnie przełom lutego i marca 1941 r.

² Pojęcie to rozumiem bardzo szeroko i określam nim obywateli polskich zesłanych do Związku Sowieckiego niezależnie od miejsca zsyłki (nie tylko na tereny Syberii).

Słowa kluczowe: archiwum, Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, polscy zesłańcy, Sybiracy, II wojna światowa, Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich, źródła epistolarne

Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń (dalej: CDZWiP, Centrum) to jednostka Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie (dalej: UP), działająca od marca 2011 roku. Zespół Centrum na czele z dr. hab. Hubertem Chudzio, prof. UP, prowadzi intensywne badania nad szeroko pojętym problemem przymusowych migracji polskich obywateli. Według statutu Centrum celem jego działalności jest: „ochrona przed zapomnieniem losów mieszkańców Rzeczypospolitej w jej obecnych i byłych granicach poddanych przymusowym migracjom od czasów Konfederacji Barskiej do represji komunistycznych, a także rozpowszechnienie wiedzy na ten temat wśród młodzieży szkolnej, studentów, społeczności lokalnych”³. Dotychczas zrealizowano kilkanaście zagranicznych misji naukowych, m.in. do Wielkiej Brytanii, Australii, Kanady, Stanów Zjednoczonych, Izraela, Republiki Południowej Afryki czy Kazachstanu, podczas których zarejestrowano relacje świadków historii, a także zebrano materiał źródłowy związany z historią rozmówców, jak dokumenty, fotografie czy artefakty. Podobne prace prowadzone są w kraju – zarówno w rodzimym Krakowie (tutaj kluczowa jest współpraca z krakowskim oddziałem Związku Sybiraków), jak i w innych miastach Polski. Przykładowo w 2018 roku dzięki kooperacji z Muzeum w Gliwicach zrealizowano projekt pn. „Pamięć o Kresach wśród mieszkańców Gliwic”, a dzięki współpracy z Urzędem Marszałkowskim Województwa Kujawsko-Pomorskiego dokumentowano losy polskich Sybiraków zamieszkałych w Grudziądzu, Brodnicy i Toruniu.

Warto podkreślić, że poza zbieraniem materiału źródłowego, do którego charakterystyki jeszcze wrócę, zgodnie z postanowieniem statutowym CDZWiP prowadzi szereg równoległych działań na rzecz edukacji i rozpowszechniania wiedzy o zsyłkach, wypędzeniach i przesiedleniach polskich obywateli. Dyrektor i pracownicy Centrum opracowują więc publikacje źródłowe, takie jak: K. Chyży-Ostrowska, *Widziałam i pisałam... Pamiętnik niesłyszącej sybiraczki*, oprac. H. Chudzio, Kraków 2016, oraz pięć tomów *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii* (z dołączonymi filmami DVD)⁴. Wspomniane pięć tomów zostało wydanych w ramach programu pn.

³ Statut Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń UP, 2010, rozdz. II par. 9, <https://zsyłkiwypedzenia.up.krakow.pl/statut> (dostęp: 30.03.2022).

⁴ *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii*, Nottingham, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, oprac. filol. M. Buś, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2014; *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Bradford*, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, A. Szopa, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2015; *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Leeds*, red. H. Chudzio, A. Chłosta-Sikorska, oprac. filol. M. Buś, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016; *Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Birmingham*, red. H. Chudzio, A. Śmigielska, M. Solarz, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016; *Pokolenia odchodzą. Relacje*

„Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, finansowanego ze środków Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, a realizowanego w latach 2012–2017 pod kierownictwem dr. hab. H. Chudzio, prof. UP. Pierwszy etap projektu polegał na nagraniu wywiadów ze świadkami historii z pięciu brytyjskich miast (Nottingham, Leeds, Bradford, Birmingham, Coventry). Utrwalono łącznie 133 relacje. Następnie wywiady zostały spisane, opracowane i wydane w postaci wspomnianych publikacji, przygotowano także pięć wystaw⁵. Inne ekspozycje utworzone przez Centrum prezentowane są nie tylko w kraju⁶, ale i za granicą, w tak prestiżowych miejscach, jak: Instytut Nauk Politycznych – Sciences Po w Paryżu (Francja)⁷, Muzeum Narodowe w Kampali (Uganda)⁸, Muzeum Pierwszego Prezydenta w stolicy Kazachstanu⁹. Najnowsza wystawa dotyczy polskich uchodźców w Tanganice w latach 1942–1952 i została przygotowana przez Centrum na zlecenie Ambasady RP w Dar es Salaam (Tanzania). Ponadto CDZWiP jest organizatorem konferencji naukowych, np. w listopadzie 2018 roku wspólnie z Instytutem Pamięci Narodowej (IPN), pod patronatem medialnym portalu Interia i Deutsche Welle, przygotowano konferencję pt. „Rabunek i germanizacja polskich dzieci w czasie II wojny światowej”. Ważną częścią działalności Centrum, również ze względu na pedagogiczny charakter macierzystej uczelni, są autorskie warsztaty edukacyjne pn. „Przerwane dzieciństwo”. Są one poświęcone losom Polaków zesłanych w głąb Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich (dalej: Związek Sowiecki, ZSRS) w czasie II wojny światowej, a szczególnie tej grupie, której udało się opuścić ZSRS w 1942 roku. Na przykładzie konkretnych osób – świadków historii, którzy udzielili wywiadu i przekazali swoje materiały do Archiwum Centrum – omawiane są losy Sybiraków, którzy trafili m.in. do Afryki, Indii i na front włoski. Co istotne, przy przeprowadzaniu warsztatów (mających dwie

źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Coventry, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, A. Szopa, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016.

⁵ Szerzej o projekcie i materiale źródłowym zebranych podczas jego realizacji zob. A. Hejczyk, *Obrazy z dzieciństwa w pamięci polskich Sybiraków z Leicester (Wielka Brytania)*, [w:] *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 1: *Historia i edukacja*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, U. Kicińska, Wydawnictwo Libron, Kraków 2013, s. 177–192; A. Hejczyk, *Polska emigracja wojenna do Wielkiej Brytanii na przykładzie losów świadków historii z Coventry*, [w:] *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 5: *Człowiek jako świadek historii*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, A. Słaby, Wydawnictwo Libron, Kraków 2019, s. 155–174.

⁶ Przykładowo jedna z ostatnich dużych ekspozycji w Polsce pt. „Z Generałem Andersem... W Drodze do Wolności. 80. Rocznica układu Sikorski–Majski” została przygotowana przez pracowników CDZWiP w ramach działalności Muzeum im. gen. Władysława Andersa, we współpracy z Muzeum Archeologicznym w Krakowie, przy wsparciu wojewody małopolskiego. Wystawa była prezentowana od września 2021 r. do stycznia 2022 r. w Muzeum Archeologicznym w Krakowie.

⁷ Wystawa pt. „W ogrodach Isfahanu. Polacy w Iranie w czasie II wojny światowej” (w j. fr.) przygotowana we współpracy z Instytutem Polskim w Paryżu. Otwarcie wystawy – kwiecień 2018 r.

⁸ Wystawa pt. „Afryka – nowy dom. Od śniegów Syberii do słońca Afryki. Polacy w Afryce w latach 1942–1952” (w j. ang.) przygotowana we współpracy z Ambasadą RP w Nairobi. Otwarcie wystawy – listopad 2017 r.

⁹ Wystawa pt. „Polscy dyplomaci w Kazachstanie w latach 1941–1943” (w j. ros.) przygotowana we współpracy z Ambasadą RP w Astanie (dziś Nur Sułtan). Otwarcie wystawy – czerwiec 2015 r.

odsłony, zależnie od miejsca realizacji: siedziba Centrum – Fort Skotniki 52 ½ N – lub szkoła) wykorzystywane są materiały filmowe, dokumenty i fotografie z Archiwum CDZWiP¹⁰.

Jak już wspomniałam, do Archiwum Centrum trafiają głównie zbiory pochodzące z archiwów domowych, często od osób, z którymi zostały nagrane wywiady – w Krakowie, w innych miastach Polski oraz na świecie, podczas misji naukowych, ale nie tylko. Pewną ich część przekazano do Centrum osobiście lub przesłano pocztą. Zbiory CDZWiP w przeważającej większości nie mają charakteru instytucjonalnego, ale są związane z losami konkretnych osób lub rodzin, które doświadczyły zsyłek, wypędzeń i przesiedleń. Można więc stwierdzić, że poszczególne zespoły archiwalne są kolejnymi „klockami”, „puzzle”, które składają się na historię przymusowych migracji polskich obywateli. Aby dokumentacja była jak najpełniejsza, ważne jest, by elementów składowych było jak najwięcej. Hasło „ocalić przed zapomnieniem” nie jest w tym wypadku jedynie pustym frazesem. Zdarzały się bowiem sytuacje, w których zespół Centrum z wolontariuszami na czele przyczyniał się do ratowania przed zniszczeniem czy wręcz przed wyrzuceniem na śmietnik niezwykle cennego materiału źródłowego, a następnie rekonstruował i wydobywał na światło dzienne historię jego właściciela¹¹. Tematycznie najwięcej zbiorów z Archiwum CDZWiP dotyczy historii II wojny światowej. Są one związane z represjami, które dotknęły polską ludność zarówno ze strony okupanta niemieckiego (np. praca przymusowa w III Rzeszy Niemieckiej, wypędzenia z Żywiecczyny – tzw. Saybusch Aktion), jak i sowieckiego (głównie zsyłki w głąb ZSRS). Forma zbiorów jest dwojaka: materialna (tradycyjna) lub elektroniczna (kopie cyfrowe bardzo dobrej jakości). Obecnie w Archiwum Centrum znajduje się ponad tysiąc wywiadów ze świadkami historii, a także setki tysięcy fotografii, artefaktów i różnego rodzaju dokumentów¹². Wśród nich można wyodrębnić również źródła epistolarne¹³.

¹⁰ Szerzej o powstaniu i działalności CDZWiP zob. A. Hejczyk, *Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń – powstanie instytucji i jej zbiory*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2014, t. 15, s. 210–218; H. Chudzio, A. Hejczyk, *Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń*, [w:] *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Akademia Pedagogiczna, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 1996–2016*, red. K. Dormus, R. Ślęczka, J. Wojniak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, s. 305–311; A. Hejczyk, *Zachować dla pokoleń*, „Commentarii Academici” 2018, nr 2, s. 19–20. CDZWiP od lat zajmuje się także inwentaryzacją, dokumentacją i renowacją polskich cmentarzy w Afryce Wschodniej i Południowej. Zob. H. Chudzio, M. Solarz, *Zmarli Polacy w drodze do Ojczyzny. Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej i Południowej (1942–1952)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2020; *Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej*, 2010, <https://polskiecmentarzewafryce.up.krakow.pl/home> (dostęp: 30.03.2022).

¹¹ Zob. film dokumentalny pt. *Między Bradford, a Cieszynem... Historia pewnego pudełka*, reż. K. Odrzywołek, M. Solarz, T. Szygułski, Kraków 2016, produkcja CDZWiP. W 2018 r. film zdobył I miejsce na I Olkuskim Festiwalu Filmów Amatorskich.

¹² Por. H. Chudzio, A. Hejczyk, *Zbiory Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń*, „Archeion” 2013, t. 114, s. 59–70.

¹³ W korespondencji przytoczonej w artykule zdecydowałam się pozostawić pisownię oryginalną.

Korespondencja w Archiwum Centrum nie jest może tak liczną grupą źródeł, jak choćby w archiwum krakowskiego oddziału Związku Sybiraków¹⁴, ale wydaje się ciekawym materiałem badawczym. Jeśli chodzi o zewnętrzną formę źródła, możemy wyróżnić trzy grupy: listy, kartki pocztowe i grypsy. Spośród nich najmniej liczne są niestety grypsy więzienne. Za przykład mogą służyć materiały dotyczące Jana Grodzickiego – wieloletniego prezesa Związku Sybiraków Oddział w Krakowie – przekazane po jego śmierci w 2011 roku przez Aleksandrę Szemioth do Archiwum Centrum.

Jan Grodzicki, urodzony w 1926 roku w miejscowości Kosy Dwór (pow. nowogródzki), był synem Kazimiery i Kazimierza (wiceprezidenta Wilna w latach trzydziestych XX wieku)¹⁵. Za przynależność do Armii Krajowej 30 grudnia 1944 roku został aresztowany przez NKWD. Trafił do tymczasowego aresztu w Wilnie, gdzie przebywał przez pół roku. Przez ten czas odbywały się przesłuchania, w trakcie których kilkakrotnie został pobity. Warunki bytowe w areszcie były ciężkie: cela ciasna i zatłoczona, złe wyżywienie. Życie osadzonych ratowały paczki z żywnością, które otrzymywali od rodzin. Poza paczkami bliscy dostarczali więźniom czystą bieliznę (brudną można było wysłać do domu). Właśnie w tej bieliźnie przemycano grypsy, które były jedyną formą komunikacji więźniów z rodziną¹⁶. Służyły wymianie najważniejszych informacji i podtrzymaniu aresztowanego na duchu. Matka Jana Grodzickiego zachowała kilka grypsów od syna napisanych na materiale i na bibułkach. Kopie tych grypsów, trudne do odczytania, znajdują się dziś w archiwum CDZWIP. W jednym z nich Jan pisał do rodziny: „Moi Kochani! Paczki dostałem, bardzo dziękuję! Przyslijcie mi jak najszybciej kalesony i skarpetki wełniane. Wyjeżdżajcie do Polski, Jadzia i Kazio szczególnie”¹⁷. Być może odpowiedzią na ten właśnie gryps była wiadomość z 26 marca 1945 roku, w której wymieniono listę produktów przesłanych do Jana, kończąc: „Posyłamy Ci nowe kalesony i koszulę. Bądź ostrożny i dzielny. U nas wszystko w porządku. Całujemy Cię serdecznie wszyscy”¹⁸. Tekst innego grypsu Jana brzmiał: „Moi Kochani! Dziękuję za paczki, szczególnie za przylepki [?], przydadzą mi się bardzo. Jeżeli przysyłacie coś w sucharach [to] tylko w wąskim, długim worku, inaczej wszystko wyjmują [...]. Napiszcie mi do jakiego miasta macie zamiar jechać i wasz numer karty ewakuacyjnej. Nie używajcie tylko innego sposobu posyłania listu, bo do tego trzeba większych zabiegów żeby bibułka nie szeleściła. możecie wpaść. Zbysz. [Zbyszek] Szelking już po sądzie,

¹⁴ Materiały z tego archiwum zostały zdigitalizowane przez CDZWIP. Na podstawie porozumienia zawartego 10 lutego 2018 r. między Centrum a Związkiem Sybiraków Oddział w Krakowie cyfrowe kopie materiałów archiwalnych krakowskiego oddziału Związku Sybiraków mogą być również udostępniane w Archiwum CDZWIP.

¹⁵ Zob. biogram Kazimierza Grodzickiego w: *Czy wiesz kto to jest?*, red. S. Łoza, Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1938, s. 231.

¹⁶ ACDZWIP, Zbiory Jana Grodzickiego, sygn. 615, Protokół przesłuchania świadka [Jana Grodzickiego], sporządzony przez prokuratora mgr. Ludziłła Marca, reprezentującego Główną Komisję Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięi Narodowej, Okręgowa Komisja w Krakowie, 3 czerwca 1992 r., s. 1–2.

¹⁷ Ibidem, Gryps J. Grodzickiego z aresztu w Wilnie do rodziny, brak daty [1945].

¹⁸ Ibidem, Gryps rodziny do J. Grodzickiego, przebywającego w areszcie w Wilnie, 26 marca 1945 r.

prosił żeby matka wyjeżdżała do Polski. co porabia Kazio, czy grzeczny, czy się uczy, czy Was słucha. co robi Jadzia. czy Mama nadal pracuje. Jak się czuje Babcia. My wszyscy jesteśmy jak najlepszej myśli chociażby mieli nas wywieźć to długo nie potrwa. W najgorszym wypadku jeszcze kilka miesięcy do roku biorąc pod uwagę wojnę Ang.[lików] z Sowiet.[ami] do czego prawdopodobnie nie dojdzie. [...] Czy było coś od Janusza Prosz. [?] Całuję rączki, Jasiiek¹⁹.

Niestety, życie pokazało, że minął nie tylko rok, a dziesięć lat, zanim Jan Grodzicki odzyskał wolność. W połowie czerwca 1945 roku został skazany na osiem lat poprawczego obozu pracy i pięć lat pozbawienia praw obywatelskich. Najpierw osadzono go na wileńskich Łukiszkach (spędził tam ok. miesiąca), następnie został wywieziony do obozu przejściowego w Mołotowsku²⁰ koło Archangielska (gdzie przebywał ok. dwa miesiące). W połowie września duży transport więźniów wypłynął statkiem towarowym z Mołotowska, przez Morze Białe, do portu w Dudince. Jan trafił do obozu nr 224/g w Dudnice, gdzie warunki pracy i życia były bardzo ciężkie. W lutym 1946 roku za karę przeniesiono go do obozu w Norylsku. Pracował w kopalni węgla kamiennego. We wrześniu 1948 roku został przeniesiony do obozu o zaostrożonym rygorze w Kajerkanie (ponad 20 km od Norylska). Po odbyciu zasądzonego wyroku ośmiu lat łagru został skazany na „bezterminowe zesłanie z pobytom w Norylsku” (z obowiązkiem meldunku co miesiąc i zakazem oddalania się dalej niż na 25 km od Norylska). W końcu zwolniony, w grudniu 1955 roku przyjechał do Polski²¹. Zachowane grypsy są więc bezcennym świadectwem początków dziesięcioletniej więziennej tułaczki i katorgi Jana Grodzickiego.

Zdecydowana większość źródeł epistolarnych w Archiwum CDZWIP to jednak listy i kartki pocztowe. Te ostatnie są bardzo ciekawe – nie tylko ze względu na warstwę tekstową (czasem tej nawet brakuje, bo kartki były kupowane jako pamiątki), ale także ze względu na awersy, które mogą dostarczyć interesujących informacji. W Archiwum Centrum znajdują się więc pocztówki z różnych miejsc i okresów, m.in.:

- przedwojenne z Polski, ze stron rodzinnych – np. w zbiorach Zygmunta Rucińskiego znajduje się kartka przedstawiająca ruiny zamku w Buczaczu²², a w zbiorach Alicji Gradkowskiej kartka z wizerunkiem kościoła w Rogoźnicy²³;

¹⁹ Ibidem, Gryps J. Grodzickiego z aresztu w Wilnie do rodziny, brak daty [1945].

²⁰ Obecnie Siewierodwińsk, nazwa Mołotowsk obowiązywała w latach 1938–1957.

²¹ Szerzej zob. ACDZWIP, Zbiory Jana Grodzickiego, sygn. 615, Protokół przesłuchania świadka [Jana Grodzickiego], sporządzony przez prokuratora mgr. Ludzimiła Marca, reprezentującego Główną Komisję Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu Instytutu Pamięci Narodowej, Okręgowa Komisja w Krakowie, 3 czerwca 1992 r., s. 2–7; A. Szemioth, *Wspomnienie o śp. Janie Grodzickim*, 2011, <http://sybiracy.krakow.pl/rozne/wspomnienie-o-sp-janie-grodzickim> (dostęp: 30.03.2022).

²² ACDZWIP, Zbiory Zygmunta Rucińskiego, sygn. 4, Kartka pocztowa przedstawiająca ruiny zamku w Buczaczu. Szerzej o losach Z. Rucińskiego zob. *Pokolenia odchodzą... Coventry*, s. 256–280.

²³ ACDZWIP, Zbiory Alicji Gradkowskiej, sygn. 7, Kartka pocztowa przedstawiająca kościół w Rogoźnicy.

- z polskich osiedli w Afryce i w Indiach, z lat czterdziestych XX wieku – np. w zbiorach Anny Gęgotek²⁴ i Janiny Cwetsch²⁵ znajdują się widokówki z osiedli Tengeru i Kondo w Afryce, a w zbiorach Józefa Jundziłła²⁶ z osiedla Valivade w Indiach. Możemy na nich zobaczyć, jak wyglądały zabudowania i warunki mieszkalne w osiedlach oraz pobliski krajobraz;
- z żołnierskiego szlaku, z lat czterdziestych XX wieku – np. kartki z okazji Świąt Wielkanocnych wydawane przez 3 Dywizję Strzelców Karpackich²⁷, kartki z okazji świąt Bożego Narodzenia wydane przez Polish Air Force (Polskie Siły Powietrzne)²⁸ oraz przez 5 Kresową Dywizję Piechoty²⁹. O ile te pierwsze mają głównie walor estetyczny (święteczne elementy połączone są ze skrótami nazw i symbolami jednostek), o tyle na ostatniej widnieje fotografia zniszczonego klasztoru na zboczach Monte Cassino;
- pamiątki podróży z Afryki lub Palestyny do Wielkiej Brytanii, od drugiej połowy lat czterdziestych do początku lat pięćdziesiątych XX wieku – np. pocztówka ze zdjęciem statku „Orbita”, na pokładzie którego Kazimierz Szymański razem z innymi junakami przepłynął z Palestyny do Wielkiej Brytanii w połowie 1947 roku³⁰, czy pocztówka ze zdjęciem statku „Carnarvon Castle” pochodząca ze zbiorów Emilii Kolkiewicz³¹, która została razem z rodziną deportowana do Związku Sowieckiego 10 lutego 1940 roku. W 1942 roku udało się jej opuścić ZSRS i przez Iran oraz Indie dotrzeć do Afryki. Najpierw mieszkała w polskim osiedlu Makindu w Kenii, a następnie w osiedlu Masindi w Ugandzie. W 1948 roku wyjechała do Wielkiej

²⁴ ACDZWiP, Zbiory Anny Gęgotek, sygn. 56, Dwie kartki pocztowe z podpisem: „Polskie Osiedle, Kondo”. Szerzej o losach A. Gęgotek zob. ACDZWiP, sygn. IV 7, Wywiad z Anną Gęgotek przeprowadzony przez A. Balawajder i A. Hejczyk 30 stycznia 2012 r. w Krakowie.

²⁵ ACDZWiP, Zbiory Janiny Cwetsch, sygn. 46, Kartka pocztowa z podpisem: „Polskie Osiedle, Tenegru”. Szerzej o losach J. Cwetsch (z domu Mrozowska) zob. ACDZWiP, sygn. IV 55, Wywiad z Janiną Cwetsch przeprowadzony przez H. Chudzio, M. Solarza, A. Hejczyk 24 września 2011 r. w Perth (Australia).

²⁶ ACDZWiP, Zbiory Józefa Jundziłła, sygn. 219, Kartka pocztowa z podpisem: „Wjazd do Osiedla Polskiego Valivade k/Kolhapur (Indie)”. Szerzej o losach J. Jundziłła zob. ACDZWiP, sygn. IV 17, Wywiad z Józefem Jundziłłem przeprowadzony przez P. Magierę 24 października 2010 r. w Leicester (Wielka Brytania).

²⁷ ACDZWiP, Zbiory Józefa Jundziłła, sygn. 219, Dwie kartki pocztowe święteczne z napisem: „3 DSK. Życzenia Wielkanocne”.

²⁸ *Ibidem*, Kartka pocztowa święteczna z napisem: „A Merry Xmas and a happy New Year! Polish Air Force”.

²⁹ ACDZWiP, Zbiory Feliksa Czenkusza, sygn. 445, Kartka pocztowa z napisem, który brzmiał prawdopodobnie: „Wesołych Świąt Bożego Narodzenia i Szczęśliwego Nowego Roku życzą Kresowiaczy” (kartka urwana). Szerzej o losach F. Czenkusza zob. *Pokolenia odchodzą... Bradford*, s. 30–49.

³⁰ ACDZWiP, Zbiory Kazimierza Szymańskiego, sygn. 157, Kartka pocztowa z podpisem: „The Pacific Steam Navigation Co./ S. S. «Orbita»”. Szerzej o losach K. Szymańskiego zob. ACDZWiP, sygn. IV 83, Wywiad z Kazimierzem Szymańskim przeprowadzony przez K. Odrzywołek i A. Hejczyk 20 czerwca 2012 r. w Krakowie.

³¹ ACDZWiP, Zbiory Emilii Kolkiewicz, sygn. 6, Kartka pocztowa z podpisem: „Union – Castle Line. / R.M.M.V. «Carnarvon Castle» / 20, 122 Tons”.

Brytanii³². Informacja z pocztówki jest o tyle istotna, że na jej podstawie możemy zweryfikować datę przybycia Emilii Kolkiewicz (wtedy jeszcze Kmieć) na Wyspy. Istnieje bowiem strona internetowa prowadzona przez Zofię i Jerzego Biegusów, na której zamieszczono listy pasażerów statków przewożących polskich uchodźców z Afryki do Wielkiej Brytanii³³. Emilię Kmieć możemy znaleźć na liście pasażerów statku pod numerem 592. Podróżowała razem z mamą, babcią i rodzeństwem. „Carnarvon Castle” wypłynął z Durbanu z 213 Polakami na pokładzie, następnie z portu w Mombasie zabrał 964 polskich uchodźców (w tym rodzinę Kmieć) i dopłynął do portu Southampton 28 czerwca 1948 roku³⁴;

- z obozów dla polskich uchodźców w Wielkiej Brytanii, od końca lat czterdziestych do lat sześćdziesiątych XX wieku – np. pocztówki z Lilford, gdzie mieściła się polska szkoła (Polish Technical School). Na widokówkach można zobaczyć tzw. beczki śmiechu – blaszane półokrągłe baraki pokryte blachą falistą, które służyły jako sale lekcyjne oraz bursy, budynki mieszkalne³⁵.

Omawiając szerzej temat listów i kartek pocztowych w zbiorach CDZWiP, należy zaznaczyć, że poszczególni darczyńcy zazwyczaj ofiarowują pojedyncze egzemplarze, ale są też w Archiwum Centrum całkiem duże, a nawet bardzo obszerne kolekcje korespondencji. Wybrane spośród nich posłużą mi do nawiewienia kilku interesujących aspektów oraz wskazania różnych rodzajów informacji, które badacz może odnaleźć w tych źródłach.

Zbiory Henryka Skorupińskiego zostały przekazane do Archiwum CDZWiP listownie przez Wiesławę Maciejak – prezes Związku Sybiraków Oddział w Skierniewicach³⁶. Jak wynika z dokumentów, Henryk Skorupiński urodził się 30 sierpnia 1921 roku w Rawie Mazowieckiej³⁷. Był on autorem listów pisanych ze Związku Sowieckiego do rodziny w Polsce w latach 1952–1957. Z korespondencji można wywnioskować, że Skorupiński został zesłany do ZSRS, trudno jednak określić, kiedy to się stało. W jednym z listów napisał bowiem: „Na stronę Radziecką [sic] przeszedłem ja sam no tylko nie jak „dezertier” jak

³² Szerzej o losach E. Kolkiewicz (z domu Kmieć) zob. *Pokolenia odchodzą... Coventry*, s. 139–153.

³³ Autorzy strony internetowej zgromadzili informacje o polskich pasażerach statków płynących z Afryki do Wielkiej Brytanii, prowadząc kwerendę archiwalną w The National Archives w Londynie. Zob. *Ships and Passenger Lists of Polish WW2 DPs arriving from Africa and Europe*, [b.r.], <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/shipsindex.htm> (dostęp: 30.03.2022).

³⁴ Tymczasem Emilia Kolkiewicz podczas wywiadu jako datę przybycia do Southampton podała 30 czerwca 1948 r. Por. *Carnarvon Castle*, [b.r.], <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/carnarvoncastle1948june.htm> (dostęp: 30.03.2022); *Pokolenia odchodzą... Coventry*, s. 151.

³⁵ ACDZWiP, Zbiory Józefa Jundziłła, sygn. 219, Kartka pocztowa z napisem: „Greetings from Lilford Technical School”, Kartka pocztowa świąteczna z napisem: „Wesołego Alleluja. Lilford?”.

³⁶ Biuro CDZWiP, Jednolity Rzeczowy Wykaz Akt, sygn. 874–24/11, Pismo W. Maciejak Prezes Związku Sybiraków Oddział w Skierniewicach do CDZWiP, dotyczące przekazania listów i fotografii H. Skorupińskiego do Archiwum CDZWiP, Skierniewice, 19 listopada 2011 r.

³⁷ ACDZWiP, Zbiory Henryka Skorupińskiego, sygn. 102, List H. Skorupińskiego do siostry Marii, Prywiet, 12 grudnia 1956 r.

Wy się wyrazili, a tylko nie chciałem jechać do Niemiec na pracę i przeszedłem granicę w 1940 roku z 16 na 17 czerwca, to i wszystko”³⁸. Natomiast w liście z końca 1953 roku dodał: „No możecie sobie sami wyobrazić, że jak mnie jego [jest] trudno pisać swoim rodzonym językiem, jeśli już przeżyłem 13 lat między rosjaninami [sic]”³⁹. Można więc sądzić, że został wywieziony w ramach trzeciej masowej deportacji polskich obywateli do Związku Sowieckiego na przełomie czerwca i lipca 1940 roku, która objęła m.in. uchodźców z Polski centralnej, chociaż w tym samym liście z końca 1953 roku Skorupiński napisał również: „no pierwszą zimą 1941 roku na 42 [roku] trudno mnie było przywyknąć, a teraz to nie robi żadnego wrażenia i skłonności do przeziębnienia się u mnie nie ma”⁴⁰, co mogłoby wskazywać na deportację w 1941 roku. Być może chodziło jednak o pierwszą zimą w ówczesnym miejscu pobytu? Sprawy nie ułatwia też to, że nie dotarłam do informacji o pierwotnym miejscu zesłania Skorupińskiego⁴¹, nie wiadomo także, skąd dokładnie został deportowany. Być może nie był wywieziony podczas masowej akcji deportacyjnej, tylko trafił do łagru? Z *Indeksu Represjonowanych* IPN wiadomo bowiem, że Henryk Skorupiński został aresztowany w 1940 roku⁴². Historia znalezienia się Skorupińskiego na zesłaniu w Związku Sowieckim na pewno wymaga głębszej analizy, przy czym fakt, że zachowały się jego listy, jest bardzo znaczący. Korespondencja ta jest bowiem dowodem, że był on jednym z Sybiraków. W związku z tym, że historycy nie dysponują pełnymi danymi odnośnie do liczby polskich obywateli represjonowanych w ZSRS w czasie i po II wojnie światowej, każda taka informacja jest bardzo cenna.

Inny aspekt, na który chciałabym zwrócić uwagę w kontekście korespondencji Skorupińskiego, to informacje dotyczące warunków bytowych i życia codziennego w ZSRS. Z jego listów można się np. dowiedzieć, że już od października mróz sięgał -35°C , a czasem nawet -50°C ⁴³. Ponadto widoczne są wątki „propagandowe”. Na jeden z listów od rodziny odpowiedział: „Piszesz, że odbudowuje się nasza Ojczyzna. Wiem o tem doskonale z gazet i z radio [sic]. I cieszę się bardzo z tych zmian jakie przeszli w naszym kraju i troszkę się czerwienię że mnie tam nie ma. No gdy się wrócę, to oddam z siebie wszystko to co nauczyli mnie tutaj w Z.S.R.R. Ja tutaj też pracuję i swoją pracą jestem dowolny⁴⁴, że moja praca nie idzie na korzyść [sic] jakich tam parę Bogaczów, a dla dobra ogólnego i korzyść ludu”⁴⁵. Z korespondencji wynika ponadto,

³⁸ Ibidem, List H. Skorupińskiego do rodziny, 25 listopada 1952 r.

³⁹ Ibidem, List H. Skorupińskiego do rodziny, koniec 1953 r.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Niektóre listy Skorupiński pisał z miejscowości Prywiet oraz z Omska, ale pochodzą one z lat pięćdziesiątych XX w. i nie muszą być związane z pierwotnym miejscem zesłania.

⁴² Zob. *Indeks Represjonowanych*, [b.r.], <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> (dostęp: 30.03.2022).

⁴³ ACDZWIP, Zbiory Henryka Skorupińskiego, sygn. 102, List H. Skorupińskiego do rodziny, koniec 1953 r.

⁴⁴ Dowolny – prawdopodobnie „zadowolony”, od ros. *Довольный*.

⁴⁵ ACDZWIP, Zbiory Henryka Skorupińskiego, sygn. 102, List H. Skorupińskiego do rodziny, koniec 1953 r.

że Skorupiński liczył na powrót do Polski. Na zesłaniu prawdopodobnie ożenił się z Martą Brottrager, urodzoną w ZSRS w 1921 roku, z którą miał kilkoro dzieci⁴⁶. Nie wyjechał do kraju podczas repatriacji w 1946 roku, chociaż miał potrzebne dokumenty, ponieważ jego żona przebywała w tym czasie w szpitalu⁴⁷. Potem dokumenty straciły ważność, a on nie posiadał żadnego obywatelstwa. Prosił też rodzinę z Polski o przysyłanie tzw. wyzewu⁴⁸, co ta zrobiła⁴⁹. Niestety nie wiadomo, jak dalej potoczyły się losy Henryka Skorupińskiego i czy przyjechał z rodziną do Polski.

Wojna często rozdziela członków rodziny. Tak się właśnie stało w przypadku Kozińskich, a zachowana korespondencja jest tego doskonałym odzwierciedleniem. Co więcej, na przykładzie tej rodziny można zauważyć i prześledzić, jak różne były losy Polaków podczas wojny. Zbiory Jerzego Kozińskiego trafiły do Archiwum CDZWIP w związku z wywiadem, którego udzielił w kwietniu 2011 roku⁵⁰. Urodzony 17 maja 1926 roku w Tarnopolu, razem z matką Janiną 29 czerwca 1940 roku został aresztowany, a następnie deportowany do obwodu swierdłowskiego w ZSRS. Natomiast ojciec Jerzego, Stefan, w połowie 1940 roku znajdował się już na Węgrzech⁵¹. Korespondencja toczyła się więc na linii Węgry–Związek Sowiecki. Widać z niej wyraźnie, że Stefan dowiedział się o deportacji rodziny podczas swojego pobytu w Budapeszcie. Korespondencja ma bardzo emocjonalny charakter. Stefan wielokrotnie starał się podtrzymać żonę na duchu, choć z wielu kartek pocztowych, które wysłał, biła nie tylko czułość, ale i obawa o najbliższych. Pisał na przykład: „Staraj się Maleńka wytrwać – będę dążył wszelkimi siłami aby Was jak najrychlej zobaczyć – czy będziesz miała dość siły aby poczekać tak długo jak długo będzie trzeba? [...] Niepokój o Was gnębi mnie straszliwie, ciągle nie mogę dojść do spokoju i zrozumieć, że to wszystko prawda. Ściskam Was z całego serca – jestem duszą z Wami, całuję gorąco, Stef”⁵². W połowie 1945 roku Stefan Koziński był już w Krakowie, gdzie oczekiwał na powrót rodziny⁵³. Widać wyraźnie, że listy, które docierały do niego

⁴⁶ Ibidem, Listy H. Skorupińskiego do: rodziny, 25 listopada 1952 r.; koniec 1953 r.; do siostry Mani (Marii), Prywiet, 6 listopada 1955 r.; Prywiet, 12 grudnia 1956 r.; Omsk, 2 lutego 1957 r.

⁴⁷ Ibidem, List H. Skorupińskiego do rodziny, 25 listopada 1952 r.

⁴⁸ Wyzew – swego rodzaju zaproszenie na przyjazd do Polski skierowane od osoby mieszkającej w Polsce do osoby przebywającej w Związku Sowieckim, z zobowiązaniem do zapewnienia jej warunków bytowych w kraju.

⁴⁹ ACDZWIP, Zbiory Henryka Skorupińskiego, sygn. 102, List H. Skorupińskiego do siostry Mani (Marii), Omsk, 2 lutego 1957 r.

⁵⁰ ACDZWIP, sygn. IV 19, Wywiad z Jerzym Kozińskim przeprowadzony przez A. Hejczyk 4 kwietnia 2011 r. w Krakowie.

⁵¹ Stefan Koziński przed wojną był oficerem sztabowym Dowództwa Okręgu Korpusu Kraków. Szerzej o losach rodziny Kozińskich zob. J. Koziński, *Z Krakowa na Syberię i... z Syberii do Krakowa. 1939–1946*, „Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2013, nr 160, s. 59–63; J. Koziński, *Syberyjska Wigilia*, „Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2013–2014, nr 161–162, s. 38–39.

⁵² ACDZWIP, Zbiory Jerzego Kozińskiego, sygn. 83, Kartka pocztowa Stefana Kozińskiego do żony i syna w ZSRS, Budapeszt, 21 sierpnia 1940 r.

⁵³ Ibidem, Telegram Stefana Kozińskiego przyjęty prawdopodobnie 5 lipca 1945 r. w Krakowie i wysłany do Janiny Kozińskiej przebywającej na zesłaniu w obwodzie odeskim Ukrainiejskiej SRS.

z ZSRS, były bardzo lakoniczne. Jerzy pisał do ojca: „Kochany Tatusiu! Odpisując na Twój telegram donoszę, że musisz się uzbroić w cierpliwość albo w ogóle nie czekać, gdyż nie jestem w możliwości dać Ci odpowiedź”⁵⁴. Powodem tego, jak sądzę, była cenzura. Niewypowiedziane słowa zastępował przekaz niewerbalny, czego przykładem może być serce wycięte z kory brzozonej, a następnie wysłane przez żonę i syna w liście do Stefana z krótkim napisem: „Na pamiątkę/Janka/Jurek”⁵⁵. Rodzina połączyła się w 1946 roku, kiedy to Jerzy z mamą przyjechali do Krakowa.

Następna interesująca kolekcja korespondencji znajduje się w materiałach przekazanych przez Krystynę Wierzbicką, z którą przeprowadziłam wywiad w 2012 roku⁵⁶. Krystyna Wierzbicka (z domu Stankiewicz) urodziła się 26 czerwca 1937 roku we Lwowie. W wieku niespełna trzech lat, 13 kwietnia 1940 roku, została wywieziona z rodziną z Gródka Jagiellońskiego do Kazachskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (SRS). Przekazana do Archiwum Centrum korespondencja ma charakter prywatny. Są to głównie listy matki Krystyny – Marii Stankiewicz (z domu Draniewicz) – do rodziny, teściów mieszkających we Lwowie. Maria opisywała w nich warunki życia na zesłaniu, udzielając bardzo szczegółowych, wręcz sprawozdawczych informacji. Napisała np.: „Jesteśmy przesiedleni do Azji, tj. na Kazachstanie czyli południowym Sybirze. Pracujemy w kołchozie w polu, lecz na swoim utrzymaniu, dopiero po końcu roku jeżeli będzie urodzaj, dostaniemy zapłatę w zbożu. Tu nic dostać nie można nawet za pieniądze. Oddaleni jesteśmy o 90 km od miasta, w którym kończy się linia kolejowa. Jest nas razem 8 rodzin – 3 z Gródka, 5 z Borysławia /22 ludzi/”⁵⁷. W innym liście dodała: „Życie tu jest straszne. Nic już nam nie chcą sprzedawać. Pieniądzy nie chcą brać, bo mówią, że oni sami jak złoto, więc pieniądze już im nie trzeba. Jeżeli coś sprzedadzą, to tylko na wymianę. Całymi tygodniami /nie dniami/ chleba nie mamy”⁵⁸. W listach Marii widać też prośby o jakąkolwiek informację odnośnie do przyszłości: „Dlaczego nie piszecie jaśniej, czy dla nas jest jaka nadzieja i ratunek. Czy my tutaj już na zatracenie”⁵⁹.

Niestety losy tej rodziny potoczyły się tragicznie. W październiku 1944 roku zostali przeniesieni na teren Ukraińskiej SRS. Tam zmarła na tyfus mama małej Krystyny, Maria, a także ciocia i babcia. Dziecko zostało samo. Zachował się ostatni list Marii Stankiewicz do rodziny: „Kochani! 23 przyjechaliśmy na miejsce jak adres wskazuje [CENZURA]. Danka w bolnicy”⁶⁰. Wkrótce mnie

⁵⁴ Ibidem, List Jerzego Kozińskiego z zesłania w ZSRS do ojca, 18 listopada 1945 r.

⁵⁵ Ibidem, Serce wykonane z kory brzozonej przez Jerzego i Janinę Kozińskich, wysłane w jednym z listów z zesłania do Stefana Kozińskiego, brak daty.

⁵⁶ ACDZWiP, sygn. IV 73, Wywiad z Krystyną Wierzbicką (z domu Stankiewicz) przeprowadzony przez A. Hejczyk 7 marca 2012 r. w Krakowie.

⁵⁷ ACDZWiP, Zbiory Krystyny Wierzbickiej, sygn. 327, Jeden z pierwszych listów z zesłania Marii Stankiewicz do rodziny we Lwowie, brak daty.

⁵⁸ Ibidem, List Marii Stankiewicz z zesłania do rodziny we Lwowie, 29 lipca 1940 r.

⁵⁹ Ibidem, List Marii Stankiewicz z zesłania do rodziny we Lwowie, data dzienna nieczytelna, 1940 r.

⁶⁰ Bolnica (z ros.) – szpital.

to czeka i Kryskę. Pa! Całuję Was mocno Maryska”⁶¹. Z dalszej korespondencji można się dowiedzieć, że Maria zmarła, a opiekę nad Krysią przejęła niejaka pani Wiktoria Jaworska. Nie wiadomo, czy była to czysto altruistyczna postawa. Dziadkowie dziewczynki przysyłali bowiem pieniądze ze Lwowa, o czym dziecko początkowo nie wiedziało. Pewnego dnia mała Krysią przysłuchała się też rozmowie Wiktorii Jaworskiej z jej córką, podczas której matka uspokajała, że jeśli nie uda się odesłać Krysi do rodziny we Lwowie, to będą mieć „swoją sierotkę” w charakterze służącej, której przecież nie muszą posyłać do szkoły⁶². Na szczęście w czerwcu 1945 roku mała Krysią przyjechała do Lwowa, a dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku – do Polski.

Bardzo interesujące są również zbiory Aleksandry Kulak, z którą wywiad przeprowadziłam razem z dr. hab. H. Chudzio, prof. UP, w 2017 roku w Bielsku-Białej⁶³. Aleksandra Kulak (z domu Wawryka) urodziła się 12 lutego 1937 roku w Jaśle. Trzy lata później, 13 kwietnia 1940 roku, została deportowana z mamą, ciocią i babcią z Horyńca do obwodu aktiubińskiego Kazachskiej SRS (miejscowość Paryska Komuna). Potem przeniosły się bardziej na południe, do Akkemiru, gdzie mama Aleksandry – Albina – prowadziła dom dla sierot. Następnie, po długiej podróży, dotarły do Aszhabadu (Turkmeńska SRS). Albina trafiła tam do więzienia, natomiast Aleksandrze udało się wyjechać do Iranu. Przebywała w polskich ośrodkach w Meszhedzie i Isfahanie. Następnie przez Ahwaz wyruszyła do Indii (Bombaj), a stamtąd do Nowej Zelandii. Do portu w Wellington dotarła 1 listopada 1944 roku razem z innymi dziećmi – sierotami i półsierotami – oraz ich opiekunami (łącznie ponad 800 osób). Dzieci zostały ulokowane w obozie w miejscowości Pahiatua, w tzw. Polish Children’s Camp in Pahiatua. Matka i córka zostały więc rozdzielone⁶⁴.

W Archiwum Centrum przechowuje się m.in. oryginalną korespondencję z 1942 roku Albiny Wawryki z przedstawicielstwem polskim w Aktiubińsku na temat sierocińca w Akkemirze, a także korespondencję dotyczącą poszukiwań córki Aleksandry oraz możliwości wyjazdu po nią do Nowej Zelandii. Ma ona oczywiście charakter oficjalny. Można stwierdzić, że matka „poruszyła cały świat”, kontaktując się m.in. z Polskim Czerwonym Krzyżem (dalej: PCK) w Teheranie⁶⁵, PCK w Warszawie⁶⁶, Amerykańskim Czerwonym Krzyżem

⁶¹ ACDZWiP, Zbiory Krystyny Wierzbickiej, sygn. 327, Ostatni list wysłany przez Marię Stankiewicz do rodziny we Lwowie, przełom października i listopada 1944 r.

⁶² Ibidem, Komentarz Krystyny Wierzbickiej do ostatniego listu wysłanego przez Marię Stankiewicz do rodziny we Lwowie z przełomu października i listopada 1944 r.

⁶³ ACDZWiP, sygn. IV 224, Wywiad z Aleksandrą Kulak (z domu Wawryka) przeprowadzony przez H. Chudzio i A. Hejczyk 7 i 13 lutego 2017 r. w Bielsku-Białej.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ ACDZWiP, Zbiory Aleksandry Kulak, sygn. 93, Informacja PCK w Teheranie wysłana do Albiny Wawryki przebywającej w Aszhabadzie, m.in. o tym, że przesłany przez nią list został wysłany do Aleksandry Wawryki, Teheran, 11 sierpnia 1945 r.

⁶⁶ Ibidem, List kierownika Biura Informacyjnego PCK w Warszawie M. Bortnowskiej do Albiny Wawryki zamieszkałej w Jarosławiu z informacją, że Aleksandra Wawryka (w dokumencie błędnie napisane „Wawryk”) przebywa w obozie dla polskich dzieci w Pahiatua i że Albina otrzymała zgodę na wjazd do Nowej Zelandii na okres dwóch lat, Warszawa, 22 lutego 1947 r.

(dalej: ACK)⁶⁷, Kancelarią Prezydenta RP⁶⁸, aby odnaleźć córkę i połączyć się z nią. W końcu z Delegatury PCK w Londynie otrzymała informację, że rząd nowozelandzki zobowiązał się repatriować Aleksandrę do Polski, gdzie już przebywała Albina⁶⁹. Do portu w Gdyni Aleksandra dotarła ostatniego dnia maja 1948 roku. Tam doszło do spotkania rozdzielonej rodziny. W materiałach przekazanych do Centrum przez Aleksandrę Kulak znajdują się też listy pisane przez nią z Pahiatua do krewnych w Polsce. Przykładowo 26 maja 1946 roku informowała: „Najdroższa Mamusiu, Babciu, Ciocie i Wójciu!!! Ja jestem zdrowa i jest mi dobrze. Byłam na wakacjach, było mi dobrze. Chodziłam na wycieczkę [sic] w góry”⁷⁰. Co ciekawe, Albina Wawryka otrzymywała także listy od dzieci z prowadzonego przez nią w ZSRS sierocińca, które pisały już z Pahiatua z podziękowaniem za uratowanie. Danuta Śmietana napisała 4 grudnia 1946 roku: „Ja nigdy nie zapomnę, że Pani nas wyratowała i zawsze modłę się za Panią. [...] Jeszcze raz serdecznie dziękuję za opiekę nad nami. [...] Czy Pani pamięta, że moja Mamusia wpadła pod pociąg, a Tatusz też umarł? I nas oddano do sierocińca. I teraz nam jest bardzo dobrze i to wszystko przez Pani dobre serce”⁷¹. Korespondencja przekazana przez Aleksandrę Kulak do Archiwum CDZWIP ma więc charakter zarówno oficjalny, jak i prywatny.

W zbiorach Archiwum Centrum można więc wyróżnić grupę źródeł epistolarnych, które tematycznie należy zakwalifikować jako korespondencję związaną z poszukiwaniem członków rodzin. Poszukiwania te mogły mieć w zasadzie dwa zakończenia. Pierwsze – szczęśliwe, kiedy rodzina nawiązywała ze sobą kontakt. Było tak m.in. w przypadku wspomnianych Albiny i Aleksandry Wawryki, a także Eleonory Szablowskiej, która będąc na zesłaniu w Kazachskiej SRS, korespondencyjnie szukała swojego syna Stanisława. Interweniowała w tej sprawie u Ambasadora Tadeusza Romera w Tokio, co przyniosło upragniony rezultat⁷². Stanisław, przebywający już wtedy w Wielkiej Brytanii, powiadomiony o miejscu pobytu matki, napisał list o następującej treści: „Mamo Kochana! Szaloną radość sprawiła mi pierwsza wiadomość od dwóch lat, którą otrzymałem. Sądzę,

⁶⁷ Ibidem, List z ACK do Albiny Wawryki zamieszkałej w Jarosławiu z informacjami dotyczącymi m.in. możliwości wyjazdu Albiny po córkę do Nowej Zelandii, 3 marca 1947 r.

⁶⁸ Ibidem, Pismo od p.o. Naczelnika Wydziału Ogólnego Kancelarii Cywilnej Prezydenta Rzeczypospolitej do Albiny Wawryki zamieszkałej w Jarosławiu z informacją, że jej podanie w sprawie wyjazdu za granicę w celu sprowadzenia dziecka do kraju zostało przesłane do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 22 [?] września 1947 r.

⁶⁹ Ibidem, List kierownika Delegatury PCK w Londynie Jana Wilka do Albiny Wawryki zamieszkałej w Jarosławiu, Londyn, 14 stycznia 1948 r.

⁷⁰ Ibidem, List Aleksandry Wawryki do rodziny w Polsce, Pahiatua (Nowa Zelandia), 26 maja 1946 r.

⁷¹ Ibidem, List Danuty Śmietany do Albiny Wawryki, Pahiatua (Nowa Zelandia), 4 grudnia 1946 r.

⁷² ACDZWIP, Zbiory Reginy Szablowskiej-Lutyńskiej, sygn. 320, Kartka pocztowa wysłana przez Tadeusza Romera do Eleonory Szablowskiej przebywającej na zesłaniu w Kazachskiej SRS, w sprawie poszukiwań Stanisława Szablowskiego, Tokio, 23 kwietnia 1941 r.; Kartka pocztowa od Władysława Runcewicza do Eleonory Szablowskiej przebywającej na zesłaniu w Kazachskiej SRS, z informacją o odnalezieniu Stanisława Szablowskiego, Tokio, 4 sierpnia 1941 r.

że teraz dowiem się nieco więcej o najbliższych. Co z Renią⁷³? Ja jestem zdrow i czuję się dobrze. Całuję mocno, Stach⁷⁴. Tak więc po dwóch latach członkowie rodziny dowiedzieli się o sobie nawzajem, że żyją. Niestety nigdy więcej się nie spotkali. Stanisław był pilotem w 307 Lwowskim Dywizjonie Myśliwców Nocnych. W listopadzie 1942 roku objął dowództwo Eskadry A tego dywizjonu, w sierpniu 1943 rozpoczął pracę jako instruktor. Zginął 6 kwietnia 1944 roku w wyniku awarii silnika samolotu⁷⁵. W tym czasie jego rodzina przebywała jeszcze na zesłaniu w ZSRS. Do Polski wrócili w marcu 1946 roku.

Innym możliwym zakończeniem było otrzymanie wiadomości, że poszukiwana osoba nie żyje lub – co gorsza – brak informacji o jej losach. Tak stało się w przypadku ojca wspomnianej już Alicji Gradkowskiej (z domu Ferenc), urodzonej 13 sierpnia 1932 roku w Ostrowie (woj. białostockie), a deportowanej z rodziną w głąb Związku Sowieckiego 10 lutego 1940 roku⁷⁶. Po ogłoszeniu tzw. amnestii Ignacy Ferenc wstąpił do polskiej armii tworzonej na południu ZSRS. Jego rodzina natomiast wyjechała przez Iran najpierw do Indii, a potem do polskich osiedli w Afryce. Zofia Ferenc – matka Alicji – próbowała nawiązać kontakt z mężem. Niestety z Referatu Rodzin Wojskowych w Teheranie otrzymała wiadomość, że według zeznań kolegów starszy sierżant Ignacy Ferenc zmarł na tyfus w Kaganie (Uzbecka SRS)⁷⁷. Mimo tego Zofia nadal poszukiwała męża, jednak bez rezultatu⁷⁸.

Równie tragiczna jest historia rodziny Jerzego Jelonka. Jego ojciec, oficer policji Józef Jelonek, został aresztowany przez Sowieców i wywieziony do obozu jenieckiego w Kozielsku. Na kartce pocztowej z 27 stycznia 1940 roku napisał do żony: „Kochana, Do tej pory nie otrzymałem odpowiedzi na moje listy. Proszę natychmiast o odpowiedź. Pierwszy raz telegraficznie. Jestem zdrow i wszystko ze mną jest dobrze, ale mnie jest smutno i tęsknię za Tobą i dziećmi.

⁷³ Renia to Regina Szablowska-Lutyńska, urodzona 10 lipca 1927 r. w Mizoczku na Wołyniu, siostra Stanisława, córka Eleonory i Jana Szablowskich. Deportowana z matką 13 kwietnia 1940 r. do Kazachskiej SRS, do Polski przyjechała w marcu 1946 r. Szerzej o jej losach zob. ACDZWIP, sygn. IV 84, Wywiad z Regimą Szablowską-Lutyńską przeprowadzony przez M. Solarza i A. Hejczyk 5 lipca 2012 r. w Krakowie; R. Szablowska-Lutyńska, *Z Wołynia do stacji Tainca. Z pamiętnika sybiraczki, lata 1939–1946*, Wydawnictwo Pijarów, Kraków 2003; R. Szablowska-Lutyńska, *Mizocz bezpowrotnie minionej przeszłości*, Wydawnictwo Pijarów, Kraków 2010.

⁷⁴ ACDZWIP, Zbiory Reginy Szablowskiej-Lutyńskiej, sygn. 320, List Stanisława Szablowskiego do Eleonory Szablowskiej, przebywającej na zesłaniu w Kazachskiej SRS, Londyn, 1 sierpnia 1941 r.

⁷⁵ Pochowany na cmentarzu wojskowym w Brookwood w Wielkiej Brytanii. Szerzej o S. Szablowskim zob. Stanisław Józef Szablowski, [w:] *Niebieska eskadra – groby, cmentarze, pomniki, miejsca pamięci polskich lotników*, 2011, <https://niebieskaeskadra.pl/?control=8&id=1215> (dostęp: 30.03.2022).

⁷⁶ Szerzej o losach A. Gradkowskiej (z domu Ferenc) zob. *Pokolenia odchodzą... Coventry*, s. 82–110.

⁷⁷ ACDZWIP, Zbiory Alicji Gradkowskiej, sygn. 7, Pismo Kierownika Referatu Rodzin Wojskowych w Teheranie kpt. Władysława Kudziejewicza do Poselstwa RP w Karachi w sprawie Ignacego Ferenc, 22 czerwca 1944 r.

⁷⁸ Ibidem, Pismo zastępcy Szefa Wydziału Wojskowego Ministra – Delegata Rządu RP do Spraw Polskich na Wschodzie mjr. St. Sadkowskiego do Zofii Ferenc zamieszkałej w osiedlu Makindu w Kenii z informacją, że poszukiwania Ignacego Ferenc dały wynik negatywny, Kair, 16 maja 1945 r.

Józef Jelonek⁷⁹. Świadczyło to o tym, że Józef nie otrzymywał korespondencji wysyłanej do niego przez rodzinę. Zresztą nigdy już nie zobaczył żony i dzieci – nie tylko dlatego, że w kwietniu 1940 roku rodzina została deportowana do Kazachskiej SRS. Podobnie jak inni polscy jeńcy z Kozielska, Józef Jelonek został zamordowany w Katyniu wiosną 1940 roku. W 1948 roku jego bliscy otrzymali informację, że: „na liście wojskowych polskich pomordowanych przez Niemców [sic] w Koziej Górze pod Smoleńskiem figuruje pod numerem ewidencyjnym 01402 – Jelonek Józef”⁸⁰. Oficjalnie prawda wyszła na jaw dopiero w 1990 roku, kiedy to strona sowiecka przyznała, że tragedia katyńska „jest jedną z ciężkich zbrodni stalinizmu”⁸¹, a Michaił Gorbaczow przekazał Wojciechowi Jaruzelskiemu dokumenty archiwalne dotyczące zbrodni. Dnia 18 października 1990 roku Zarząd Główny PCK wydał zaświadczenie potwierdzające śmierć Józefa Jelonek w Katyniu⁸².

Reasumując, źródła epistolarne w zbiorach Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń UP z kilku powodów są cennym i wartościowym materiałem do badań nad losami polskich Sybiraków. Przede wszystkim są one „materiałem dowodowym” i swego rodzaju potwierdzeniem, że konkretne osoby zostały wywiezione do Związku Sowieckiego. Ponadto umożliwiają prześledzenie drogi, którą przebyli Sybiracy, oraz poznanie ich losów w różnych okresach i miejscach – od czasu przedwojennego i życia na Kresach Wschodnich II RP, przez pobyt na zesłaniu, opuszczenie Związku Sowieckiego, życie w polskich osiedlach w Afryce, Indiach czy Nowej Zelandii, po przyjazd do Wielkiej Brytanii czy Polski i życie w nich. Co więcej, zawierają informacje o realiach życia codziennego, warunkach bytowych i stosunkach społecznych w przedwojennej Polsce⁸³, na zesłaniu w ZSRS lub w Afryce czy Indiach w latach czterdziestych XX wieku. W końcu mogą stanowić przyczynek do analizowania postaw i zachowań, które prezentowali polscy zesłańcy w kryzysowych sytuacjach.

⁷⁹ ACDZWiP, Zbiory Jerzego Jelonek, sygn. 209, Kopia tłumaczenia z języka rosyjskiego kartki pocztowej wysłanej przez Józefa Jelonek z Kozielska do żony Lucyny Jelonek (w dokumencie błędnie napisano „Lucji”) w Brzeżanach (woj. tarnopolskie), Kozielsk, 27 stycznia 1940 r.; por. Ibidem, Odpis skrócony Aktu Małżeństwa Józefa Jelonek z Lucyną Meysnerówną, Sepólno, 17 lipca 1946 r. (ślub zawarto 25 kwietnia 1899 r.).

⁸⁰ Ibidem, Pismo Kierownika Biura Informacyjnego PCK w Warszawie A. Graasa do Obwodowego Urzędu Inwalidzkiego w Łodzi w sprawie Józefa Jelonek, Warszawa, 27 marca 1948 r.

⁸¹ *Oświadczenie agencji TASS nadane w piątek, 13 kwietnia [1990 r.] o godz. 14.30, [w:] Katyń. Problemy i zagadki*, red. J. Jackl, Wydawnictwo Pomost, Warszawa 1990, s. 196 (Zeszyty Katyńskie, nr 1).

⁸² ACDZWiP, Zbiory Jerzego Jelonek, sygn. 209, Pismo potwierdzające śmierć Józefa Jelonek w Katyniu, wydane przez Elżbietę Refj Kierownika Biura Informacji i Poszukiwań PCK, Warszawa, 18 października 1990 r. Zob. także: *Indeks Represjonowanych*, [b.r.], <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> (dostęp: 30.03.2022).

⁸³ Szerzej zob. ACDZWiP, Zbiory Stanisława Handerek, sygn. 278, Listy Witolda Zbroi do Anny Handerek, pisane od stycznia do sierpnia 1939 r. oraz ich opracowanie: W. Zbroja, *Listy do narzeczonej*, oprac. A. Hejczyk, FALL, Kraków 2011.

Bibliografia

Źródła

- Archiwum Centrum Dokumentacji Zsylek, Wypędzeń i Przesiedleń Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie:
- Wywiad z Aleksandrą Kulak (z domu Wawryka) przeprowadzony przez H. Chudzio i A. Hejczyk 7 i 13 lutego 2017 roku w Bielsku-Białej, sygn. IV 224.
- Wywiad z Anną Gęgotek przeprowadzony przez A. Balawajder i A. Hejczyk 30 stycznia 2012 roku w Krakowie, sygn. IV 7.
- Wywiad z Janiną Cwetsch przeprowadzony przez H. Chudzio, M. Solarza, A. Hejczyk 24 września 2011 roku w Perth (Australia), sygn. IV 55.
- Wywiad z Jerzym Kozińskim przeprowadzony przez A. Hejczyk 4 kwietnia 2011 roku w Krakowie, sygn. IV 19.
- Wywiad z Józefem Jundziłłem przeprowadzony przez P. Magierę 24 października 2010 roku w Leicester (Wielka Brytania), sygn. IV 17.
- Wywiad z Kazimierzem Szymańskim przeprowadzony przez K. Odrzywólek i A. Hejczyk 20 czerwca 2012 roku w Krakowie, sygn. IV 83.
- Wywiad z Krystyną Wierzbicką (z domu Stankiewicz) przeprowadzony przez A. Hejczyk 7 marca 2012 roku w Krakowie, sygn. IV 73.
- Wywiad z Reginą Szablowską-Lutyńską przeprowadzony przez M. Solarza i A. Hejczyk 5 lipca 2012 roku w Krakowie, sygn. IV 84.
- Zbiory Aleksandry Kulak, sygn. 93.
- Zbiory Alicji Gradkowskiej, sygn. 7.
- Zbiory Anny Gęgotek, sygn. 56.
- Zbiory Danuty Trylskiej-Siekańskiej, sygn. 162.
- Zbiory Emilii Kolkiewicz, sygn. 6.
- Zbiory Feliksa Czenkusza, sygn. 445.
- Zbiory Henryka Skorupińskiego, sygn. 102.
- Zbiory Jana Grodzickiego, sygn. 615.
- Zbiory Janiny Cwetsch, sygn. 46.
- Zbiory Jerzego Jelonka, sygn. 209.
- Zbiory Jerzego Kozińskiego, sygn. 83.
- Zbiory Józefa Jundziłła, sygn. 219.
- Zbiory Kazimierza Szymańskiego, sygn. 157.
- Zbiory Krystyny Wierzbickiej, sygn. 327.
- Zbiory Reginy Szablowskiej-Lutyńskiej, sygn. 320.
- Zbiory Stanisława Handerka, sygn. 278.
- Zbiory Zygmunta Rucińskiego, sygn. 4.

Publikacje źródłowe

- Chyży-Ostrowska K., *Widziałam i pisałam... Pamiętnik niesłyszającej sybiraczki*, oprac. H. Chudzio, CDZWiP UP, Kraków 2016.
- Koziński J., *Syberyjska Wigilia*, „Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2013–2014, nr 161–162, s. 38–39.

- Koziński J., *Z Krakowa na Syberię i... z Syberii do Krakowa. 1939–1946*, „Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2013, nr 160, s. 59–63.
- Oświadczenie agencji TASS nadane w piątek, 13 kwietnia [1990 r.] o godz. 14.30*, [w:] *Katyń. Problemy i zagadki*, red. J. Jackl, Wydawnictwo Pomost, Warszawa 1990, s. 196 (Zeszyty Katyńskie, nr 1).
- Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Leeds*, red. H. Chudzio, A. Chłosta-Sikorska, oprac. filol. M. Buś, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016.
- Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Nottingham*, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, oprac. filol. M. Buś, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2014.
- Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Bradford*, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, A. Szopa, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2015.
- Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Coventry*, red. H. Chudzio, A. Hejczyk, A. Szopa, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016.
- Pokolenia odchodzą. Relacje źródłowe polskich sybiraków z Wielkiej Brytanii. Birmingham*, red. H. Chudzio, A. Śmigiełska, M. Solarz, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016.
- Szablowska-Lutyńska R., *Mizocz bezpowrotnie minionej przeszłości*, Wydawnictwo Pijarów, Kraków 2010.
- Szablowska-Lutyńska R., *Z Wołynia do stacji Taincza. Z pamiętnika sybiraczki, lata 1939–1946*, Wydawnictwo Pijarów, Kraków 2003.
- Zbroja W., *Listy do narzeczonej*, oprac. A. Hejczyk, FALL, Kraków 2011.

Opracowania

- Chudzio H., Hejczyk A., *Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń*, [w:] *Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Akademia Pedagogiczna, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie 1996–2016*, red. K. Dormus, R. Ślęczka, J. Wojniak, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2016, s. 305–311.
- Chudzio H., Hejczyk A., *Zbiory Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń*, „Archeion” 2013, t. 114, s. 59–70.
- Chudzio H., Solarz M., *Zmarli Polacy w drodze do Ojczyzny. Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej i Południowej (1942–1952)*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków 2020.
- Czy wiesz kto to jest?*, red. Łoza S., Główna Księgarnia Wojskowa, Warszawa 1938.
- Hejczyk A., *Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń – powstanie instytucji i jej zbiory*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2014, t. 15, s. 210–218.
- Hejczyk A., *Obrazy z dzieciństwa w pamięci polskich Sybiraków z Leicester (Wielka Brytania)*, [w:] *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 1: *Historia i edukacja*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, U. Kicińska, Wydawnictwo Libron, Kraków 2013, s. 177–192.
- Hejczyk A., *Polska emigracja wojenna do Wielkiej Brytanii na przykładzie losów świadków historii z Coventry*, [w:] *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 5: *Człowiek jako świadek historii. Studia historyczne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, A. Słaby, Wydawnictwo Libron, Kraków 2019, s. 155–174.
- Hejczyk A., *Zachować dla pokoleń*, „Commentarii Academici” 2018, nr 2, s. 19–20.

Źródła internetowe

- Carnarvon Castle*, [b.r.], <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/carnarvoncastle1948june.htm> (dostęp: 30.03.2022).
- Indeks Represjonowanych*, [b.r.], <https://indeksrepresjonowanych.pl/int/wyszukiwanie/94,Wyszukiwanie.html> (dostęp: 30.03.2022).
- Polskie cmentarze w Afryce Wschodniej*, 2010, <https://polskiecmentarzewafryce.up.krakow.pl/home> (dostęp: 30.03.2022).
- Ships and Passenger Lists of Polish WW2 DPs arriving from Africa and Europe*, [b.r.], <http://www.polishresettlementcampsintheuk.co.uk/passengerlist/shipsindex.htm> (dostęp: 30.03.2022).
- Stanisław Józef Szablowski, [w:] *Niebieska eskadra – groby, cmentarze, pomniki, miejsca pamięci polskich lotników*, 2011, <https://niebieskaeskadra.pl/?control=8&id=1215> (dostęp: 30.03.2022).
- Statut Centrum Dokumentacji Zsyłek, Wypędzeń i Przesiedleń, 2010, rozdz. II par. 9, <https://zsylikiwypedzenia.up.krakow.pl/statut> (dostęp: 30.03.2022).
- Szemioth A., *Wspomnienie o śp. Janie Grodzickim*, 2011, <http://sybiracy.krakow.pl/rozne/wspomnienie-o-sp-janie-grodzickim> (dostęp: 30.03.2022).

Inne

- Między Bradford, a Cieszynem... Historia pewnego pudełka*, reż. K. Odrzywołek, M. Solarz, T. Szygalski, Kraków 2016, produkcja CDZWiP.
- Biuro CDZWiP, Jednolity Rzeczowy Wykaz Akt, sygn. 874–24/11, Pismo W. Maciejak Prezes Związku Sybiraków Oddział w Skierniewicach do CDZWiP, dotyczące przekazania listów i fotografii H. Skorupińskiego do Archiwum CDZWiP, Skierniewice, 19 listopada 2011 r.